

Marcin Dobrowolski

Uniwersytet Warszawski

Wydział Nauk Politycznych i Studiów Międzynarodowych

Przywództwo polityczne w opozycji Przypadek Jarosława Kaczyńskiego

Abstract: Political leadership in opposition. The case study of Jarosław Kaczyński

The aim of this article is to characterize the determinants of the political leadership of Jarosław Kaczyński in 2007—2015 to two groups. First, I will explain the institutional and relational conditions of his leadership in the party Law and Justice. He was its president for the entire period of its stay in the political opposition. Secondly, I will describe the key elements affecting the maintenance of a strong bond J. Kaczyński had with his followers, who consequently remained the electorate of his party. Their voices enabled Law and Justice to win parliamentary election in 2015.

Keywords: political leadership, leader, political opposition, Law and Justice, Jarosław Kaczyński, Polish political parties

Wprowadzenie

Rok 2015 zapisał się w historii politycznej Rzeczypospolitej Polskiej jako przełomowy ze względu na wynik wyborów parlamentarnych. Rządząca w okresie od 2007 do 2015 roku koalicja Platformy Obywatelskiej i Polskiego Stronnictwa Ludowego ustąpiła miejsca monopartyjnemu rządowi Prawa i Sprawiedliwości, które jako pierwsza partia po 1989 roku zdołało uzyskać większość bezwzględną posiadanych mandatów poselskich. Nie był to jednak debiut u władzy tego ugrupowania, gdyż kierowało ono państwem w latach 2005—2007. Ewenementem nazwać można fakt, że w ciągu ośmioletnie-

go okresu pozostawania w opozycji PiS nie utraciło poparcia społecznego, a wręcz przeciwnie — powiększyło swój elektorat.

W trakcie całego swojego istnienia ugrupowanie Prawo i Sprawiedliwość było w sposób nierozdzielny związane z osobą Jarosława Kaczyńskiego. Był on współtwórcą (wraz z bratem Lechem) owej zarejestrowanej dnia 13 czerwca 2001 roku partii politycznej, a następnie jej prezesem nieprzerwanie od dnia 18 stycznia 2003 roku. W ciągu dwunastu lat stania na czele formacji politycznej zdołał on utożsamić ją z sobą w świadomości wyborców oraz większości recenzentów rzeczywistości społecznej w Polsce. Zarówno jako skuteczny przywódca partyjny, jak i przywódca polityczny, który w latach 2007—2015 funkcjonował w opozycji do rządu PO-PSL, doprowadził on do skonsolidowania wokół PiS istotnej części wyborców o prawicowych poglądach politycznych i prosojalnym spojrzeniu na kwestie gospodarcze.

Celem postawionym w niniejszym artykule jest zanalizowanie przywództwa politycznego Jarosława Kaczyńskiego wewnątrz i na zewnątrz partii Prawo i Sprawiedliwość oraz cech relacji stworzonej przez niego ze zwolennikami, dzięki którym zdołał on utrzymać swoją zwierzchność i niewrażliwą pozycję w kierownictwie stronnictwa politycznego oraz zbudować odporną na upływ czasu bazę społeczną w elektoracie. Realizując założone zadanie, przybliżę najpowszechniejsze ujęcia przywództwa politycznego oraz pojęcie przywództwa partyjnego. Następnie scharakteryzuję przywództwo Jarosława Kaczyńskiego, korzystając z dwóch nurtów badawczych tego zjawiska: instytucjonalnego i relacyjnego. W tym celu odwołam się do źródeł takich, jak artykuły prasowe i udostępnione w mediach elektronicznych, a bazę statystyczną stanowić będą komunikaty z badań CBOS.

Przywództwo polityczne lidera partii opozycyjnej

Przywództwo polityczne jest zagadnieniem interdyscyplinarnym i głęboko wrośniętym zarówno w indywidualne, jak i w społeczne przejawy polityki w życiu społecznym. Dlatego wymyka się ono próbom dogmatyzacji naukowej. Często, przy okazji przybliżania jego bogactwa definicyjnego, przytacza się uwagę Jamesa M. Burnsa, że przywództwo polityczne jest jednym z najczęściej obserwowanych, lecz zarazem najslabiej zrozumianych zjawisk na świecie¹. Również sami przywódcy polityczni różnorodnie je interpretują. Na przykład Harry Truman, były prezydent USA, uznał, że przywódz-

---

¹ J.M. BURNS: *Leadership*. New York 1978, s. 2.

two to „umiejętność spowodowania, by inni ludzie robili to, czego nie chcą, i w dodatku lubili to”². Jest to wyjaśnienie lakoniczne, lecz oddające, przynajmniej częściowo, sens tego fenomenu.

Przywództwo jest przez badaczy kwestii społeczno-politycznych rozumiane rozmaicie: jako relacja pomiędzy osobami, które komuś przewodzą, oraz tymi, które podlegają przewodzeniu, to znaczy podążają za przywódcami³. Relacja ta polega na mobilizowaniu zasobów instytucjonalnych, politycznych, psychologicznych i wszelkich innych przez liderów w celu zaspokojenia motywacji obu stron⁴ lub ich podziału między członków grupy⁵. Można również relację rozumieć jako umiejętność pozyskiwania zwolenników i minimalizowania wpływu przeciwników w warunkach istnienia zewnętrznego wroga⁶; jako zdolność rozbudzania zaufania⁷ albo wiary w jakiegoś człowieka lub dzieło⁸, inspirowania do działania⁹, wytwarzania u stronników pozytywnych przekonań na swój temat¹⁰; jako funkcję kultury politycznej¹¹; jako sposób sprawowania władzy opierający się na kreowaniu wrażenia aktywności i celowości swoich działań¹² lub sposób kontrolowania zwolenników, wywierania wpływu na nich i mobilizowania ich do podejmowania skutecznych działań¹³; jako zestaw cech przypisanych jednostkom, dzięki którym są one postrzegane jako przywódcy¹⁴; jako naturalne zachowa-

² E. SZCZEPANIK: *Wybrane elementy kształtowania przywództwa w siłach zbrojnych*. W: *Teoria i praktyka przywództwa wobec wyzwań edukacyjnych*. Red. L. KANARSKI, B. ROKICKI. Warszawa 2002, s. 286.

³ J.J. WIATR: *Przywództwo polityczne. Studium politologiczne*. Łódź 2008, s. 23.

⁴ J.M. BURNS: *Władza przywódcza*. W: *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*. T. 1. Red. J. SZCZUPACZYŃSKI. Warszawa 1995, s. 261, 263, 265, 268.

⁵ M. HERMANN: *Elementy przywództwa*. W: *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*. T. 2. Red. J. SZCZUPACZYŃSKI. Warszawa 1998, s. 299.

⁶ A. ANTOSZEWSKI: *Przywództwo polityczne*. W: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Lublin 2007, s. 503—54.

⁷ R. SCRUTON: *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*. Basingstoke—New York 2007, s. 384.

⁸ G. LE BON: *Psychologia tłumu*. [Przeł. B. KAPROCKI]. Warszawa 1997, s. 74—75.

⁹ J.A.F. STONER, R.E. FREEMAN, D.R. GILBERT jr: *Kierowanie*. Przeł. A. EHRLICH. Warszawa 1998, s. 454.

¹⁰ E. SZCZEPANIK: *Wybrane elementy kształtowania...*, s. 286.

¹¹ A. WILDAVSKY: *Kulturowa teoria przywództwa*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Warszawa 1995, s. 277.

¹² B. SZKLARSKI: *Przywództwo symboliczne: między rządzeniem a reprezentacją. Amerykańska prezydentura końca XX wieku*. Warszawa 2006, s. 20.

¹³ K. PIOTROWSKI, M. ŚWIĄTKOWSKI: *Kierowanie zespołami ludzi*. Warszawa 2000, s. 59; F.G. BAILEY: *Humbuggery and Manipulation. The Art of Leadership*. Ithaca—London 1988, s. 11.

¹⁴ R.W. GRIFFIN: *Podstawy zarządzania organizacjami*. Przeł. M. RUSIŃSKI. Warszawa 2004, s. 553—554.

nie wyrażające się w zdobywaniu zaufania i uznania dla czynów, dominowaniu nad innymi i zyskiwaniu sławy¹⁵. To tylko niektóre z kierunków analizy przywództwa obranych przez politologów i przedstawicieli nauk społecznych oraz humanistycznych. W literaturze podkreśla się, że w przeciwieństwie do władzy, legitymizowanej przez normy prawne i opartej na przymusie, relacja przywódcza jest dobrowolna (legitymizowana przez ludzi) i konkretna (daje się ją przypisać do konkretnej osoby)¹⁶.

Przywództwo polityczne jest jedną z odmian podmiotowo-celowych przywództwa *sensu largo*, obok przywództwa religijnego (duchowego), biznesowego (w organizacji)¹⁷, wojskowego¹⁸, kulturowego (obejmującego również np. sport lub edukację) i wielu innych¹⁹. Cechami odróżniającymi polityczny typ przywództwa od innych są, po pierwsze — stosunek do zasobów, po drugie — cele przywódcy i jego zwolenników²⁰, a po trzecie — zakres podmiotów tworzących więź przywódczą. Dystynkcja w kwestii stosunku do zasobów polega na tym, że o ile w szeroko pojętym przywództwie (zwłaszcza religijnym i biznesowym) chodzi o wytworzenie zasobów, o tyle przywództwo polityczne polega w głównej mierze na ich alokacji. Swoistym dla przywódcy politycznego (a często również jego popleczników²¹) celem jest zdobycie przez niego władzy, natomiast w innych typach przywództwa destynacje bywają odmiennie²². Specyfika podmiotowa przywództwa politycznego wynika z jego pokrewieństwa z pojęciem władzy. Przywództwu duchowemu podlegają osoby wyznające określoną religię, wojskowemu — żołnierze, biznesowemu — podwładni danego menedżera. Z kolei krąg osób objętych przywództwem politycznym gromadzi sympatyków wybranych ruchów politycznych, ale może dotyczyć również wszystkich osób zamieszkałych na terenie państwa, w którym przywódca zajmuje najwyższe stanowisko w organach władzy. Niekiedy zaś może ono oddziaływać w mniejszym

¹⁵ A. CHODUBSKI: *Cywilizacyjne formy przywództwa*. W: *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*. Red. L. RUBISZ, K. ZUBA. Toruń 204, s. 81.

¹⁶ A. ANTOSZEWSKI: *Przywództwo polityczne...*, s. 497—498; E. SZCZEPANIK: *Wybrane elementy kształtowania...*, s. 286; J.M. BURNS: *Władza przywódcza...*, s. 266, 270; D. KATZ, R.L. KAHN: *Spoleczna psychologia organizacji*. Warszawa 1979, s. 467.

¹⁷ L. KANARSKI: *Przywództwo we współczesnych organizacjach*. Warszawa 2005; G.C. AVERY: *Przywództwo w organizacji. Paradygmaty i studia przypadków*. Przeł. G. DĄBKOWSKI. Warszawa 2009.

¹⁸ P. ŻUKIEWICZ: *Przywództwo polityczne. Teoria i praktyka*. Warszawa 2011 s. 51; M. HARTLIŃSKI: *Przywództwo polityczne. Wprowadzenie*. Olsztyn 2012, s. 66—67.

¹⁹ Zob. B. KACZMAREK: *Przywództwo*. W: *Leksykon pojęć politycznych*. Red. M. KARWAT, J. ZIÓLKOWSKI. Warszawa 2013, s. 286—294.

²⁰ P. ŻUKIEWICZ: *Przywództwo polityczne...*, s. 69.

²¹ M. WEBER: *Polityka jako zawód i powołanie*. Przeł. P. EGEL, M. WANDER. Kraków 1998, s. 94.

²² P. ŻUKIEWICZ: *Przywództwo polityczne...*, s. 69.

lub większym stopniu na całą populację świata — proporcjonalnie do globalnej aktywności przywódcy²³. Nawiązanie relacji z przywódcą nie wyklucza bycia stroną innych stosunków przywódczych, także w obrębie jednej odmiany podmiotowo-celowej, co oznacza, że na przykład przywódca polityczny partii politycznej może być jednocześnie przywódcą politycznym państwa, pełniąc godność prezydenta lub premiera.

Wśród wielu typologii przywództwa politycznego szczególne znaczenie dla niniejszego opracowania ma dychotomia przywódca u władzy — przywódca w opozycji, przedstawiona przez Jerzego J. Wiatra²⁴ i zasygnalizowana przez Zbigniewa Machelskiego²⁵. Podług niej, przywództwo występuje nie tylko wówczas, gdy osoba je sprawująca dzierży w swym ręku ster rządów. Może trwać także wtedy, gdy liderzy pełnią funkcje państwowe, na przykład są deputowanymi w parlamencie, lecz ich możliwości ogranicza fakt, że większość mandatariuszy w izbie ustawodawczej pozostaje pod wpływem innego przywódcy — premiera, prezydenta bądź architekta koalicji rządzącej. Liderzy mniejszości najczęściej przechodzą wówczas do opozycji, ustawiając się w kontrze do władarzy państwa i formułując alternatywne propozycje rozstrzygnięcia przez nich najważniejszych kwestii politycznych. Ich pozycja w grupie (np. partii, ruchu politycznym) pozwala im nadal zachowywać miano przywódcy, choć będzie to ten typ oddziaływania, które nazywa się przywództwem w opozycji albo przywództwem opozycyjnym²⁶.

Doniosłość istnienia opozycji parlamentarnej dla prawidłowego funkcjonowania ustroju demokratycznego wyjaśnili między innymi Eugeniusz Zwierzchowski²⁷, Leszek Garlicki²⁸, Stanisław Bożyk²⁹, Krzysztof Łabędź i Magdalena Mikołajczyk³⁰ oraz Bogusław Banaszak³¹. Opozycja polityczna jest rozumiana formalnie jako prawo do wyrażania sprzeciwu wobec decyzji i zamiarów podejmowanych przez reprezentantów władzy i przedstawiania

---

²³ U. JAKUBOWSKA: *Przywództwo polityczne*. W: *Podstawy psychologii politycznej*. Red. K. SKARŻYŃSKA. Poznań 2002, s. 85.

²⁴ J. J. WIATR: *Przywództwo polityczne. Studium politologiczne*. Łódź 2008, s. 44.

²⁵ Z. MACHELSKI: *Przywódca opozycji...*, s. 179.

²⁶ Zob. M. HARTLIŃSKI: *Przywództwo partyjne w Polsce*. Toruń 2011, s. 98—100; J.J. WIATR: *Przywództwo polityczne...*, s. 44—45.

²⁷ E. ZWIERZCHOWSKI: *Opozycja parlamentarna*. W: *Opozycja parlamentarna*. Red. E. ZWIERZCHOWSKI. Warszawa 2000, s. 10, 17, 242.

²⁸ L. GARLICKI: *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu*. Warszawa 2011, s. 13, 230.

²⁹ S. BOŻYK: *Opozycja parlamentarna w Sejmie RP*. Warszawa 2005, s. 10—11; IDEM: *Opozycja parlamentarna jako forma opozycji politycznej*. „Przegląd Sejmowy” 204, nr 5 (64), s. 37, 42—45.

³⁰ Zob. Red. K. ŁABĘDŹ, M. MIKOŁAJCZYK: *Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych*. Kraków 2001.

³¹ B. BANASZAK: *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*. Warszawa 2007, s. 277—278.

własnych projektów rozwiązań problemów politycznych, a także osobowo — jako zespół ludzi tworzący alternatywną przeciwwagę dla polityków trwających u steru rządów³². Prawo do opozycji jest konstytutywnym wyznacznikiem demokratyczności reżimu politycznego³³. Opozycja polityczna spełnia trzy podstawowe zadania — kontestuje, kontroluje i partycypuje. Pierwsze z nich zostało już w skrócie przybliżone. Funkcja kontrolna opozycji zasadza się na weryfikowaniu zgodności działań władzy z obowiązującym prawem³⁴, a ponadto na badaniu stopnia realizacji przez rządzących ich obietnic złożonych przed wyborami, w których zwyciężyli³⁵. Partycypowanie opozycji w życiu politycznym oznacza, że jest ona przygotowana zarówno programowo, jak i personalnie do przejęcia odpowiedzialności za państwo w momentach, które to legalnie umożliwiają. Są to najczęściej wybory powszechne (ale także np. utworzenie nowego gabinetu w wyniku zmiany w składzie koalicji rządowej). Pozwala to na pokojową wymianę elit rządzących³⁶.

Forma zorganizowania opozycji zależy od systemu politycznego danego państwa. Rzeczpospolita Polska jest w myśl Konstytucji RP uchwalonej dnia 2 kwietnia 1997 roku demokratycznym państwem prawnym o parlamentar-no-gabinetowym systemie rządów i zaznaczoną nadrzędną pozycją suwerena, którym jest naród³⁷. W układzie władz naczelnych, do których należą Sejm RP i Senat RP (władza ustawodawcza), Prezydent RP i Rada Ministrów (władza wykonawcza) oraz sądy i trybunały (władza sądownicza)³⁸, najdonioślejsze kompetencje posiadają Sejm oraz Rada Ministrów, organy wieloosobowe. Oznacza to, że podmioty takie, jak partie polityczne, mają szansę uzyskać większy wpływ na obsadę stanowisk państwowych niż nawet najwybitniejsi politycy, lecz działający indywidualnie. Dlatego to wokół partii, posiadających wystarczająco rozbudowane zaplecze kadrowe, strukturę organizacyjną oraz środki finansowe, ogniskuje się energia polityczna w Polsce. Poprzez uczestnictwo w wyborach do władz naczelnych lub samorządowych tylko niektóre z nich uzyskują możliwość rządzenia, pozostałe natomiast próbują ustanowić dla nich przeciwwagę ideologiczną, programową i osobową.

³² Zob. Z. MACHELSKI: *Przywódca opozycji...*, s. 179.

³³ R. DAHL: *Demokracja i jej krytycy*. Przeł. S. AMSTERDAMSKI. Kraków 1995.

³⁴ M. KULESZA, A. BARBASIEWICZ: *Gabinety polityczne w polskim ustroju administracyjnym*. W: *Gabinety polityczne. Narzędzie skutecznego rządzenia*. Red. D. BACH-GOLECKA. Kraków—Nowy Sącz 2007, s. 77.

³⁵ Zob. E. ZWIERZCHOWSKI: *Opozycja parlamentarna...*, s. 22, 26.

³⁶ Zob. Z. MACHELSKI: *Przywódca opozycji ...*, s. 179.

³⁷ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483. art. 4 ust. 1.

³⁸ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483. art. 10.

Studium przywództwa politycznego Jarosława Kaczyńskiego w opozycji

W rezultacie wyborów parlamentarnych przeprowadzonych dnia 21 października 2007 roku komitet partii Prawo i Sprawiedliwość uzyskał 32,11% głosów osób uprawnionych do głosowania, dzięki czemu objął on 166 mandatów poselskich³⁹. Z kolei w wyborach parlamentarnych odbytych w dniu 9 października 2011 roku komitet PiS zgromadził głosy 29,89% wyborców, co przełożyło się na 157 mandatów w izbie pierwszej parlamentu⁴⁰. W obu przypadkach partia nie była zwycięzcą wyborów — największy odsetek głosów zdobyła dwukrotnie Platforma Obywatelska, która w koalicji z Polskim Stronnictwem Ludowym przez osiem lat tworzyła rząd i większość parlamentarną. Prawo i Sprawiedliwość w tym okresie było największym liczebnie ugrupowaniem opozycyjnym. Należy wspomnieć, że liczba wyborców PiS w latach 2007, 2011 i 2015 była wyższa niż w 2005 roku⁴¹, co oznacza, że poparcie dla niej w ciągu dziesięciolecia 2005—2015 nie tylko nie zmalało, ale wręcz wzrosło. Stało się to pomimo stale wysokiego odsetka elektoratu negatywnego tej partii⁴². Świadczyło to o ustabilizowanym poparciu dla Prawa i Sprawiedliwości utrzymującym się na pułapie od 20% do 30% i rzadko fluktuującym. Umożliwia to wyciągnięcie wniosku, że odsetek wyborców tej formacji wynoszący ok. 15%—25% nazwać można „twardym” elektoratem PiS, co potwierdzały wyniki badań sondażowych⁴³.

Wyborcy PiS byli najsilniej związani z popieraną przez siebie partią spośród wszystkich osób uprawnionych do głosowania. Świadczy o tym ich identyfikacja z interesami i poglądami ugrupowania politycznego, niezmienna w czasie i utrzymująca się na poziomie ponad 90% wskazań. W roku 2010 wyniosła ona 93%, w roku 2012 — 97%. W tym samym czasie liczba potencjalnych wyborców PO deklarujących zgodność swoich zapatrywań z pro-

³⁹ Zob. Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 23 października 2007 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 października 2007 r., Dz. U. 2007 nr 198 poz. 1438.

⁴⁰ Zob. Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 11 października 2011 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 9 października 2011 r., Dz. U. 2011 nr 218 poz. 1294.

⁴¹ PiS uzyskało wówczas 26,99% głosów. W roku 2007 na komitet zagłosowało niemal 2 mln osób więcej, w 2011 r. — ponad 1 mln osób więcej, a w 2015 r. — ponad 2,5 mln osób więcej.

⁴² *Komunikat z badań CBOS. Siła preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_149_07.PDF, s. 9 (dostęp: 4.05.2016)].

⁴³ Zob. *Twardy elektorat: największy mają PO i PiS* [<http://www.tvp.info/5266364/polska/twardy-elektorat-najwiekszy-maja-po-i-pis/>] (dostęp: 4.05.2016)].

gramem stronnictwa spadła z 96% do 89%. Utożsamianie się elektoratów z innymi partiami z reguły nie przekraczało 90%⁴⁴. Elektorat Prawa i Sprawiedliwości był zmobilizowany do wspierania tej partii w wyższym stopniu od adherentów innych partii politycznych. Około 65% sympatyków ugrupowania, któremu przewodził J. Kaczyński, było już miesiąc przed wyborami pewnych oddania na nie swojego głosu. Tym samym wykluczali oni możliwość poparcia jakichkolwiek innych ugrupowań. Analogiczny odsetek dla pozostałych stronnictw politycznych był przeszło o 10 p.p. niższy⁴⁵. Zdyscyplinowanie zwolenników PiS uwidoczniło się również w najznaczniejszym odsetku odpowiedzi odmownych na prośbę o wskazanie przez respondenta partii drugiego wyboru, jeżeli takową posiadał⁴⁶. Subordynacja sympatyków tej partii nie osłabła wraz z upływem czasu. W roku 2015, a więc niemal osiem lat po utracie przez PiS władzy, jego elektorat najlepiej oceniał swoją partię (współczynnik wynoszący 1,59 w skali od -3 do 3) spośród wszystkich wyborców, którym zadano to samo pytanie odnoszące się do ich stronnictw pierwszego wyboru (współczynnik dla sympatyków PO to 0,97, a dla Kukiz'15 — 1,42)⁴⁷.

Przywódtwo partyjne Jarosława Kaczyńskiego

Przywódtwo polityczne w naukach o polityce podlega dalszemu klasyfikowaniu w celach badawczych. W zależności od usytuowania przywódcy w strukturze władz państwa wyróżnić można przywództwo parlamentarne, przywództwo prezydenckie bądź przywództwo szefa rządu (np. premierowskie, kanclerskie). Natomiast w związku z pierwszoplanową rolą partii poli-

---

⁴⁴ *Komunikat z badań CBOS. Reprezentatywność głównych partii politycznych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_164_10.PDF, s. 7—9 (dostęp: 4.05.2016)]; *Komunikat z badań CBOS. Reprezentatywność partii politycznych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_056_12.PDF, s. 11—17 (dostęp: 4.05.2016)].

⁴⁵ *Komunikat z badań CBOS. Siła preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_149_07.PDF, s. 2 (dostęp: 4.05.2016)].

⁴⁶ *Komunikat z badań CBOS. Siła preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_149_07.PDF, s. 5 (dostęp: 4.05.2016)].

⁴⁷ *Komunikat z badań CBOS. Sympatia i niechęć do partii i inicjatyw politycznych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_099_15.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

Komunikat z badań CBOS. Siła preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne, s. 7 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_149_07.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

tycznych wykształciło się pojęcie przywództwa partyjnego⁴⁸. Jest to szczególny typ przywództwa politycznego kreowany nierzadko przez polityków mających przemożny wpływ na procesy polityczne w państwie. Można je, za Maciejem Hartlińskim, zdefiniować jako zdolność do efektywnego mobilizowania swoich zwolenników wewnątrz partii⁴⁹. W Polsce za przywódcę partyjnego uważa się najczęściej polityka pełniącego funkcję przewodniczącego lub prezesa ugrupowania politycznego. Osoba taka może zajmować jednocześnie stanowisko w organach władzy naczelnej — być premierem, prezydentem lub przewodniczącym klubu poselskiego⁵⁰. Przywództwo w partii rozpoznaje się poprzez analizę dwóch czynników — osobowego (poszukuje się odpowiedzi na pytanie, dlaczego właśnie ta osoba jest uznawana za przywódcę partyjnego) i proceduralnego (rozpatruje się formalnoprawne i rzeczywiste sposoby selekcji przywódcy oraz cofnięcia jego legitymacji do bycia liderem partii).

Analizując złożoność przywództwa politycznego Jarosława Kaczyńskiego, warto odwołać się do więcej niż tylko jednego trendu badawczego tego zjawiska. Posiłkując się wyliczeniem dokonany przez Krzysztofa Zubę⁵¹, można przyjąć, że najodpowiedniej w kontekście niniejszego opracowania będzie oprzeć się na nurtach instytucjonalnym oraz interakcyjnym. Przywództwo w znaczeniu instytucjonalnym jest rezultatem naukowego roztrząsania kwestii pozycji, zadań, ról i funkcji pełnionych przez przywódcę w ramach pewnej zorganizowanej struktury politycznej oraz władzy, jaką w wyniku tego uzyskuje. W omawianym przypadku instytucją tą będzie partia Prawo i Sprawiedliwość, której przewodniczy J. Kaczyński. Natomiast przywództwo polityczne w ujęciu interakcyjnym jest rezultatem skierowania uwagi uczonych na istotę relacji przywódcy z grupą lub grupami zwolenników⁵². Na tym polu dostrzec należy nie tylko więź łączącą J. Kaczyńskiego z członkami PiS, ale również postrzeganie jego osoby przez wyborców tej partii.

Jarosław Kaczyński pełnił funkcję prezesa PiS niezmiennie od dnia 18 stycznia 2003 roku⁵³ przez cały okres pozostawania tej partii w opozycji (oraz jej rządów w latach 2005—2007), prolongując swoje przewodnictwo o kolejne kadencje. Stanowisko to zostało ujęte wraz z pozostałymi władza-

⁴⁸ Zob. P. MAJ: *Przywództwo partyjne w Polsce (1989—2010)*. W: *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*. Red. W. KONARSKI, A. DURSKA, S. BACHRYNOWSKI. Warszawa 2011, s. 208.

⁴⁹ M. HARTLIŃSKI: *Przywództwo partyjne...*, s. 294.

⁵⁰ M. HARTLIŃSKI: *Przywództwo polityczne...*, s. 127—129.

⁵¹ K. ZUBA: *Przywództwo w teorii nauk politycznych*. W: *Przywództwo polityczne...*, s. 14, 28.

⁵² L.J. EDINGER: *Political Science and Political Biography (II): Reflections on the Study of Leadership*. "The Journal of Politics" 1964, Vol. 26, No 3, s. 649—650.

⁵³ *Kaczyński, następca Kaczyńskiego* [<http://www.wprost.pl/ar/38437/Kaczynski-nastepca-Kaczynskiego-akt1/>] (dostęp: 4.05.2016)].

mi naczelnymi partii w Statucie Prawa i Sprawiedliwości w art. 11 ust. 1⁵⁴. Prezes jest jednocześnie członkiem Kongresu, Rady Politycznej, Komitetu Politycznego oraz Zjazdu Okręgowego. Mimo że według Statutu najwyższą władzę w partii sprawuje Kongres PiS, to Prezes jest jej najwyższą władzą wykonawczą⁵⁵. Jego kompetencje wobec Kongresu obejmują wnioskowanie o uchwalenie przez Kongres szczegółowego trybu wyboru, działania Kongresu w formie regulaminu⁵⁶ oraz zwoływanie jego posiedzeń⁵⁷. Natomiast do uprawnień samodzielnych Prezesa PiS należy: a) reprezentowanie partii na zewnątrz, b) realizacja uchwał Kongresu oraz Rady Politycznej, jak również c) kierowanie bieżącą działalnością ugrupowania, w tym pracami Rady Politycznej (której posiedzenia może zwoływać z inicjatywy władz partii lub własnej; dysponuje on również inicjatywą uchwałodawczą), Komitetu Politycznego (któremu przewodniczy) oraz przedstawicielstw w parlamencie (za pośrednictwem ich przewodniczących); ponadto, Prezes PiS: d) zwołuje pierwsze posiedzenia Krajowej Komisji Rewizyjnej oraz Koleżeńskiego Sądu Dyscyplinarnego i wnosi o zwołanie pierwszego posiedzenia Rady Regionalnej, e) wnioskuje w sprawach: regulaminów władz naczelnych, dokonania przez Komitet wiążącej wykładni przepisów statutu oraz sposobu wyboru, powoływania i odwoływania członków władz partii (w tym Skarbnika), f) określa zakres działań i kompetencji wiceprezesów, Przewodniczącego Komitetu Wykonawczego oraz Skarbnika, g) udziela upoważnień do reprezentowania PiS w organizacjach lub strukturach powstałych w wyniku zawartych porozumień, h) koordynuje działania związane z akcjami społeczno-politycznymi podejmowanymi przez ugrupowanie, i) przedkłada do akceptacji Komitetu Politycznego kandydatów partii w wyborach parlamentarnych, do Parlamentu Europejskiego oraz na urząd Prezydenta RP, j) ustala wzory dokumentów członkowskich, k) ustala zasady dotyczące gromadzenia dokumentacji osobowej w partii, l) powołuje likwidatora w przypadku podjęcia decyzji o likwidacji partii⁵⁸. Może on również podjąć decyzję w sprawach niecierpiących zwłoki, przypisanych do kompetencji Komitetu Politycznego⁵⁹, wydać postanowienie o zawieszeniu członka PiS w związku z uzasadnionym przypuszczeniem, iż naraził on dobre imię lub działał na szkodę partii⁶⁰, a także wnieść o wszczęcie przez Rzecznika Dyscyplinarne-

⁵⁴ Statut Prawa i Sprawiedliwości, [<http://pis.org.pl/media/download/09b9d6252ebde63ecec406f5954645adac1539d.pdf> (dostęp: 4.05.2016)].

⁵⁵ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 12 ust. 1. art. 15 ust. 1.

⁵⁶ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 12 ust. 2 pkt 3.

⁵⁷ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 14 ust. 1.

⁵⁸ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 15—19; Zob. M. HARTLIŃSKI: *Przywództwo polityczne...*, s. 151.

⁵⁹ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 19 ust. 3.

⁶⁰ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 7 ust. 2.

go postępowania dyscyplinarnego wobec członka PiS⁶¹ oraz o wykluczenie z partii przez Komitet Polityczny⁶².

Zakres kompetencji Prezesa PiS w porównaniu do uprawnień posiadanych przez szefów innych partii politycznych jest szeroki. Władza organizacyjna Jarosława Kaczyńskiego w partii jest skoncentrowana na dziedzinach takich, jak zarządzanie członkostwem i członkami partii, kreowanie korpusu osobowego władz partii oraz nadzorowanie funkcjonowania organów PiS. Tym samym uzyskuje on realny wpływ na obsadę osobową władz ugrupowania, w tym Kongresu PiS (w którym partycypuje), czyli organu wyznaczającego tożsamość ideową oraz program polityczny partii, a także zdolnego do zmiany Statutu Prawa i Sprawiedliwości. Konkludując, Prezes PiS posiada możliwości normatywne, które pozwalają mu skupić w swoim ręku wszystkie kluczowe aspekty funkcjonowania tego stronnictwa politycznego. Z tego powodu należy stwierdzić, że przywództwo instytucjonalne J. Kaczyńskiego w partii Prawo i Sprawiedliwość jest silne, również na tle liderów pozostałych formacji politycznych w Rzeczypospolitej Polskiej.

Istotną przesłanką trwania relacji przywódczej jest przekonanie zwolenników, że tylko konkretny przywódca, którego popierają, będzie w stanie zrealizować ich cele. W okresie lat 2006—2014, począwszy od wyborów samorządowych w roku 2006, kandydaci komitetów tworzonych przez Prawo i Sprawiedliwość siedmiokrotnie z rządu wzięli udział w wyborach, w których nie byli w stanie osiągnąć najwyższego sumarycznie odsetka zdobytych głosów w skali kraju⁶³. Mimo to przywództwo Jarosława Kaczyńskiego nie zostało poważnie zakwestionowane, chociaż pojawiły się wewnątrz stronnictwa pojedyncze głosy nawołujące do korekty jego stylu⁶⁴. Wśród członków Prawa i Sprawiedliwości panowało przekonanie, że jedynym spoiwem

⁶¹ Statut Prawa i Sprawiedliwości, art. 42 ust. 1 pkt 1.

⁶² Statut Prawa i Sprawiedliwości, art.t. 41.

⁶³ Wliczono: wybory parlamentarne w latach 2007 i 2011, wybory do samorządu w latach 2006 i 2010, wybory do Parlamentu Europejskiego w latach 2009 i 2014 oraz wybory prezydenckie w roku 2010.

⁶⁴ Po przegranych wyborach do parlamentu w 2011 r. grupa prominentnych działaczy PiS ze Zbigniewem Ziobrą na pierwszym planie, promująca wizerunek partii pozbawiony radykalizmu, została obarczona odpowiedzialnością za porażkę. W odpowiedzi na to Z. Ziobro wysunął postulat demokratyzacji partii lub jej podziału na dwie formacje: centrową i narodową. W oczywisty sposób ograniczyłoby to potencjał przywódczy Jarosława Kaczyńskiego, mimo że autor pomysłów zadeklarował swoją lojalność wobec niego. Zob. *Podział PiS?*, [<http://gosc.pl/doc/992372.Podzial-PiS>] (dostęp: 4.05.2016)]; *Ziobro przemówi w poniedziałek. W „Uważam Rze” ujawnia o co naprawę mu chodzi. Deklaruje lojalność, ale żąda zmian* [<http://wpolityce.pl/polityka/120752-ziobro-przemowi-w-poniedzialek-w-uwazam-rze-ujawnia-o-co-naprawde-mu-chodzi-deklaruje-lojalnosc-ale-zada-zmian>] (dostęp: 4.05.2016)].

ideowym i politycznym tej partii jest osoba prezesa⁶⁵. W sytuacji, gdyby takiej osoby zabrakło, PiS uległoby ideologicznej, wizerunkowej i politycznej erozji, a jego działacze straciliby możliwość urzeczywistnienia swoich interesów.

Jarosław Kaczyński w opinii członków PiS, zwłaszcza pełniących funkcje decyzyjne w partii, oraz osób blisko związanych z tym ugrupowaniem był politykiem wybitnym i nieporównywalnym pod względem talentów politycznych z żadnym innym przedstawicielem polskiej sceny partyjnej. Do zalet stanowiących o jego wyjątkowości zaliczyli oni na przykład zdolności strategiczne, intuicję polityczną, zmysł przewidywania skutków przeprowadzanych reform oraz trafność w doborze kadry kierowniczej⁶⁶, intelektualizm i wiedzę⁶⁷, determinację i umiejętność wychodzenia z politycznych opresji⁶⁸, cierpliwość⁶⁹, komunikatywność i chęć nawiązywania kontaktu z szeregowymi członkami stronnictwa⁷⁰. Jak można zauważyć, są to przymioty właściwe politykom obdarzonym charyzmą, która w przekonaniu Maxa Webera jest jednym z trzech uprawomocnień panowania politycznego⁷¹. Wypowiedzi utrzymane w tym tonie służyły również budowaniu autorytetu przywódczego prezesa PiS na zewnątrz stronnictwa politycznego, w jego elektoracie. Innymi atrybutami J. Kaczyńskiego, wedle działaczy PiS, były między innymi szarmancki stosunek do kobiet, kultura osobista⁷², naturalność i wiarygodność⁷³. O respekcie okazywanym Jarosławowi Kaczyńskiemu mogło

⁶⁵ *Kurski: Kaczyński przynajmniej na 10 lat* [<http://rozrywka.dziennik.pl/news/artykuly/85535,kurski-kaczynski-przynajmniej-na-10-lat.html>, (dostęp: 4.05.2016)]; *Krzysztof Katka. PiS się zbiera* [http://wyborcza.pl/1,76842,7623670,PiS_sie_zbiera.html (dostęp: 4.05.2016)].

⁶⁶ E. WILK: *Uległość*. „Polityka” 2016, nr 15, s. 20.

⁶⁷ *Prof. Gliński: Kaczyński to wielki lider i wybitny intelektualista* [<http://fakty.interia.pl/polska/news-prof-glinski-kaczynski-to-wielki-lider-i-wybitny-intelektual,nId,1916708> (dostęp: 4.05.2016)].

⁶⁸ *Andrzej Duda: Jarosław Kaczyński wybitny i krystaliczny* [<http://fakty.interia.pl/raporty/raport-wybory-prezydenckie-2015/aktualnosc/news-andrzej-duda-jaroslaw-kaczynski-wybitny-i-krystaliczny,nId,1733975> (dostęp: 4.05.2016)].

⁶⁹ *Prof. Staniszkis znów chwali Kaczyńskiego. „Widac jego spokój”* [<http://www.frona.pl/a/prof-staniszkis-znow-chwali-kaczynskiego-widac-jego-spokoj,44573.html> (dostęp: 4.05.2016)].

⁷⁰ *Girzyński chwali Kaczyńskiego. „Doskonaly pomysl”* [<http://www.wprost.pl/ar/208274/Girzynski-chwali-Kaczynskiego-Doskonaly-pomysl/> (dostęp: 4.05.2016)].

⁷¹ M. WEBER: *Polityka jako zawód...*, s. 57—58.

⁷² *Sylvia Ługowska, nowa ULUBIENICA Jarosława Kaczyńskiego: Kobieta czuje się przy prezesie wyjątkowo* [http://www.se.pl/wiadomosci/polska/kobieta-czuje-sie-przy-prezesie-wyjatkowo_190621.html (dostęp: 4.05.2016)].

⁷³ *„Ela i Joanna to panienki, które uwierzyły w ściemę”* [<http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Ela-i-Joanna-to-panienki-ktore-uwierzyly-w-sciemę,wid,12885032,wiadomosc.html> (dostęp: 4.05.2016)].

świadczą o niemożliwym używaniu przez wypowiedziących się o nim polityków PiS formy grzecznościowej „pan”⁷⁴, rzadko spotykanej w odniesieniu do innych osób ze świata polityki.

Istotnymi okolicznościami kształtującymi postrzeganie przywództwa Jarosława Kaczyńskiego wewnątrz partii były jego nieprzewidywalność oraz bezwzględność wobec osób należących do PiS, lecz wyrażających daleko posunięty sceptycyzm wobec działań podejmowanych przez prezesa. W latach 2007—2015 stronnictwo to w wyniku konfliktów z J. Kaczyńskim opuścili między innymi politycy tacy, jak Michał Kamiński, Adam Bielan⁷⁵, Joanna Kluzik-Rostkowska, Elżbieta Jakubiak⁷⁶, Paweł Kowal⁷⁷, Zbigniew Ziobro, Tadeusz Cymański, Jacek Kurski⁷⁸, Ludwik Dorn⁷⁹, Kazimierz Ujazdowski i Paweł Zalewski⁸⁰. Głównym zarzutem do nich adresowanym była nielojalność wobec partii i jej władz (mimo że przeważnie byli oni członkami jej organów). Konsekwencją, z jaką prezes PiS usuwał z szeregów ugrupowania osoby manifestujące odmienny światopogląd, sprawiła, że pozostali przedstawiciele PiS utwierdzili się w uznaniu jego skuteczności w zarządzaniu strukturą partyjną. Jednocześnie zaczęli oni unikać wyrażania szczerych, lecz niezgodnych z linią kierownictwa opinii na tematy związane z funkcjonowaniem PiS i państwa⁸¹. W obu przypadkach doszło do zacieśnienia więzi między przywódcą partyjnym i grupą członkowską, ale odbyło się to kosztem częściowej utraty przez ową relację waloru dobrowolności. Postępowanie wbrew woli lidera groziło bowiem utratą legitymacji partyjnej.

---

⁷⁴ Zob. „Ufam, że wewnątrz PiS jest możliwość debaty” [<http://wiadomosci.dziennik.pl/polityka/artykuly/301012,ufram-ze-wewnatrz-pis-jest-mozliwosc-debaty.html>] (dostęp: 4.05.2016)]; „Polacy mają wielkie zaufanie do Kaczyńskiego”, [<http://wiadomosci.wp.pl/kat,4892,title,Polacy-maja-wielkie-zaufanie-do-Kaczynskiego,wid,12242355,wiadomosc.html>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁷⁵ *Bielan, Kamiński i Poncyłjusz już nie w PiS* [<http://www.tvp.info/338644/bielan-kaminski-i-poncyljusz-juz-nie-w-pis>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁷⁶ *Kluzik-Rostkowska i Jakubiak wyrzucone z PiS. Szkodziły* [<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/kluzik-rostkowska-i-jakubiak-wyrzucone-z-pis-szkodzily,151400.html>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁷⁷ *Kowal i Dudziński zrezygnowali z członkostwa w PiS* [<http://www.wprost.pl/ar/218794/Kowal-i-Dudzinski-zrezygnowali-z-czlonkostwa-w-PiS.html>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁷⁸ *Czystka w PiS: Ziobro, Kurski i Cymański wyrzuceni* [<http://polska.newsweek.pl/czystka-w-pis-ziobro-kurski-i-cymanski-wyrzuceni,84154,1,1.html>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁷⁹ *Dorn wyrzucony z PiS* [<http://www.wprost.pl/ar/142136/Dorn-wyrzucony-z-PiS/>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁸⁰ *Ujazdowski i Zalewski odchodzą z PiS* [<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/ujazdowski-i-zalewski-odchodza-z-pis,43282.html>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁸¹ Por. M. GÓRKA: *Przywództwo pseudocharyzmatyczne po wyborach parlamentarnych w roku 2007 w Polsce*. W: *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*. Red. W. KONARSKI, A. DURSKA, S. BACHRYNOWSKI. Warszawa 2011, s. 287.

Nieprzewidywalność jako cecha przywództwa Jarosława Kaczyńskiego⁸² pozwalająca mu utrzymać dyscyplinę wewnątrz stronnictwa dotyczyła przede wszystkim jego decyzji personalnych. Oprócz przybliżonych w poprzednim akapicie przypadków eliminowania potencjalnych oponentów przejawiała się ona również w doborze osób wchodzących w skład organów naczelnych partii lub będących kandydatami do objęcia stanowisk państwowych, a także mających odpowiadać za przeprowadzenie jej kampanii wyborczych bądź być ich pierwszoplanowymi postaciami. Prezes PiS, podejmując niespodziewane decyzje, utrzymywał działaczy ugrupowania w permanentnej mobilizacji oraz ingerował w krzepnące strefy wpływów prominentów, dążąc do ich zrównoważenia. Częściowa wymiana elit partyjnych poprzez rekomendowanie na ważne funkcje albo promowanie na listach wyborczych szerzej nieznanym publicznie kandydatek i kandydatów⁸³ sprawiała zaś, że aktywiści Prawa i Sprawiedliwości mogli uwierzyć, iż sumiennym wykonywaniem obowiązków wobec stronnictwa będą mogli rozwinąć i przyspieszyć swoje kariery polityczne.

Przywództwo polityczne Jarosława Kaczyńskiego w relacji z elektoratem partii

W tym miejscu podjęty zostanie wątek przywództwa politycznego w opozycji Jarosława Kaczyńskiego jako niekwestionowanego lidera partii Prawo i Sprawiedliwość. Jego zwolennikami pozostawała, obok członków stronnictwa, którego jest prezesem, również część Polaków stanowiąca elektorat PiS w wyborach do organów państwowych. Silne przywództwo partyjne J. Kaczyńskiego oraz fakt, że był on współzałożycielem tego obozu

---

⁸² K. Szewczuk: *Rafał Matyja: to kluczowe narzędzie przywództwa Jarosława Kaczyńskiego* [<http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/rafal-matyja-to-kluczowe-narzedzie-przywodztwa-jaroslaw-kaczynskiego-wywiad/wvgr5b> (dostęp: 4.05.2016)].

⁸³ Najlepszym przykładem takiego postępowania jest fenomen „aniołków Kaczyńskich”, czyli grupy kobiet wyróżnionych na podstawie klucza merytorycznego lub metrykalnego. Zob. *Najnowszy spot PiS: Trzy kobiety i Kaczyński*, [http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,6209122,Najnowszy_spot_PiS__Trzy_kobiety_i_Kaczynski.html (dostęp: 4.05.2016)]; *Aniolki PiS na scenie. „Chcemy wprowadzić świeżość* [<http://polska.newsweek.pl/aniolki-pis-na-scenie--chcemy-wprowadzic-swiezosc,82318,1,1.html> (dostęp: 4.05.2016)]. Niespodzianką dla większości obserwatorów życia politycznego, jak również dla części członków PiS, było między innymi wysunięcie kandydatur Andrzeja Dudy na urząd Prezydenta RP, Beaty Szydło na godność prezesa Rady Ministrów albo powołanie Marcina Mastalerka na stanowisko rzecznika prasowego PiS.

politycznego, powinny w teorii bezpośrednio przełożyć się na intensywność identyfikowania się sympatyków PiS z tym politykiem.

Zaskakuje, że aż 89% elektoratu PiS podzieliło pogląd, według którego partie polityczne są źródłem większej liczby negatywnych niż pozytywnych wydarzeń w Polsce. Wyborcy żadnej innej partii nie ocenili aż tak krytycznie postępowania stronnictw politycznych (średnia, i tak bardzo wysoka, dla wszystkich respondentów wyniosła 83%). Pesymizm ów skorelowany był z obojętnym nastawieniem do reżimu politycznego. Osoby głosujące na PiS częściej od innych pozostawiły bez rozstrzygnięcia pytanie o swój stosunek do demokracji bądź autorytaryzmu jako pożądanej formy rządów⁸⁴. Były one bardziej od innych przekonane do tego, że demokracja w Polsce zmierza w złym kierunku. Jednocześnie w ich mniemaniu zlikwidowanie systemu partyjnego w Rzeczypospolitej odbyłoby się mimo wszystko ze szkodą dla państwa (to opinia 41% respondentów głosujących na PiS). Pozwala to przypuszczać, że wśród stronników Prawa i Sprawiedliwości dobitniej uwydatnia się przedmiotowe podejście do demokracji i partyjności traktowanych jako użyteczne w danym momencie narzędzie sprawowania rządów w kraju. W razie konieczności skonsolidowania władzy chętniej od pozostałych obywateli wyraziliby oni zgodę na odejście od pluralizmu i demokracji na rzecz innych form rządów, jeśli byłoby to dla nich korzystne. To z kolei zdaje się potwierdzać supozycję, że udzielili oni poparcia Prawu i Sprawiedliwości nie jako partii politycznej, lecz pewnej idei, wokół której zinstytucjonalizowało się to stronnictwo.

Ideą ową była, przynajmniej częściowo, postać Jarosława Kaczyńskiego jako przywódcy politycznego zdolnego do przeistoczenia stosunków społecznych, które w ówczesnej formie, w opinii elektoratu PiS, dyskryminowały ich i pozbawiały należnego im miejsca w historii. Wyborców Prawa i Sprawiedliwości na tle wszystkich osób uprawnionych do głosowania w latach 2007—2015 cechował zaostrowany rygoryzm moralny. Znacznie mniejszy ich odsetek w porównaniu do odsetka elektoratu PO bądź SLD byłby w stanie poprzeć polityka sprzeciwiającego się normom religijnym, obyczajowym lub będącego w konflikcie z prawem⁸⁵. Jarosław Kaczyński odpowiadał ich wyobrażeniom zarówno jako intelektualista — prawnik w stopniu doktora, patriota — demonstrując swoje przywiązanie do religii katolickiej i wartości rodzinnych, jak i polityk — opowiadając się za wizją silnego państwa, radykalnym tępieniem zachowań patogennych i korupcyjnych w przestrzeni publicznej oraz dekomunizacją i przewartościowaniem symboli narodowych.

⁸⁴ *Komunikat z badań CBOS. Opinie o działalności partii politycznych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_140_11.PDF, s. 4—7 (dostęp: 4.05.2016)].

⁸⁵ *Komunikat z badań CBOS. Oczekiwania wobec polityków — funkcje publiczne a życie prywatne* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_118_13.PDF, s. 4 (dostęp: 4.05.2016)].

Jarosław Kaczyński w okresie pozostawania partii PiS w opozycji parlamentarnej postrzegany był przez elektorat PiS inaczej niż przez pozostałą część zbioru respondentów, która prezentowała ambiwalentny stosunek do tego polityka, chociaż odsetek osób mających negatywną opinię na jego temat był nieco wyższy. Sympatycy Prawa i Sprawiedliwości byli niemal jednomyślni w przypisywaniu prezesowi tego stronnictwa przymiotów takich, jak przywiązanie do tradycji i wartości narodowych, zrozumienie problemów zwykłych ludzi i troska o ich los, znajomość realiów politycznych, uczciwość (zostały one za każdym wskazane przez ponad 85% respondentów deklarujących popieranie PiS). Również właściwości umysłu J. Kaczyńskiego: inteligencja, konsekwencja, stanowczość, dar przekonywania i patriotyzm zostały wymienione przez co najmniej 75% osób należących do elektoratu PiS. Zbliżony odsetek osób uznał go za dobrego przywódcę. Interesujący w tym kontekście jest fakt wyeksponowania przez prawie połowę zwolenników PiS nieustępliwości i niezmienności poglądów J. Kaczyńskiego jako rysów jego charakteru⁸⁶. Można przypuścić, że w świetle innych wskazań były to dla elektoratu PiS akceptowane lub wręcz pożądane cechy przywódcy politycznego.

Więź przywódcza ze zwolennikami PiS była przez Jarosława Kaczyńskiego utrzymywana za pośrednictwem środków masowego przekazu oraz bezpośrednich spotkań terenowych z potencjalnymi wyborcami. W tym kontekście jego atutami były autentyczność i konsekwencja, z jaką głosił on publicznie własne poglądy. Sprawiało to, że jego zwolennicy, którzy nie aprobowali współczesnego „menedżerskiego” stylu uprawiania polityki⁸⁷ i mieli negatywną opinię o politykach jako warstwie społecznej, ufali mu i wierzyli w jego posłannictwo. Prezes PiS przedstawiał siebie jako polityka z powołania, w odróżnieniu od rywali traktujących politykę jako zawód⁸⁸, operując uproszczonymi hasłami, takimi jak sprawiedliwość, solidarność, tradycja, niezależność. Do ich nasilenia, a zarazem uwierzytelnienia, doszło po katastrofie samolotu pod Smoleńskiem, w której zginął między innymi prezydent RP Lech Kaczyński (brat Jarosława) oraz wielu pierwszorzędnych przedstawicieli między innymi Prawa i Sprawiedliwości. W dyskursie publicznym pojawiła się nowa narracja i doskonale wpasowała się ona w szerszy nurt rozliczeń z przeszłością, obecny w wypowiedziach J. Kaczyńskiego od początku istnienia PiS.

Sprzężenie Jarosława Kaczyńskiego z jego zwolennikami, których utożsamiać można z „twardym” elektoratem PiS, było widoczne szczególnie silnie w momentach kryzysów, które dotknęły tę partię po wyborach parlamen-

⁸⁶ *Komunikat z badań CBOS. Wizerunki liderów partyjnych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_114_11.PDF, s. 3 (dostęp: 4.05.2016)].

⁸⁷ P. MAJ: *Przywódcztwo partyjne...*, s. 215.

⁸⁸ Zob. M. WEBER: *Polityka jako zawód...*

tarnych w roku 2007 i 2011. Wiara w przywództwo tego polityka nie osłabła jednak w żadnym z tych przypadków. Przez elektorat PiS wynik głosowania do izb ustawodawczych w roku 2007 został odebrany jako kontratak „salonu”, którego interesy w latach 2005—2007 zostały zagrożone przez rząd koalicyjny, na którego czele stanął Kazimierz Marcinkiewicz, zmieniony następnie przez samego prezesa PiS. Poczucie, że proces przywracania sprawiedliwości w Polsce został zahamowany przez ludzi, za których sprawą doszło do wytworzenia się nierówności społecznych i ekonomicznych, sementował wyborców Prawa i Sprawiedliwości oraz wzmocnił ich przekonanie o słuszności poczynań J. Kaczyńskiego. Natomiast w 2011 roku, gdy jego przywództwo zostało zagrożone przez grupę działaczy domagających się zmian w funkcjonowaniu partii, badanie przeprowadzone przez TNS OBOP ujawniło, iż ponad 2/3 sympatyków (ułamek ten odpowiada szacowanemu odsetkowi „twardego” elektoratu) PiS nie chciało lub nie potrafiło wskazać nikogo innego zdolnego objąć po nim schedę, także spośród zantagonizowanych z Kaczyńskim polityków PiS⁸⁹.

Siłę identyfikacji wyborców PiS z ich przywódcą politycznym uwydatniło inne badanie. Poproszono w nim losowo dobranych respondentów o rozpatrzenie hipotetycznej sytuacji, w której w ich okręgu wyborczym kandydowałoby jedynie liderzy polskich partii politycznych. 79% adherentów partii Prawo i Sprawiedliwość oznajmiło o swoim poparciu dla Jarosława Kaczyńskiego. Był to najwyższy zanotowany w badaniu odsetek — elektorat PO wyraził gotowość do zagłosowania na Donalda Tuska w 72%, 77% zwolenników SLD wsparłoby Grzegorza Napieralskiego, a jedynie 42% wyborców PSL oddałoby głos na Waldemara Pawlaka⁹⁰. Trzy pierwsze z wymienionych partii charakteryzował w tym okresie elektorat „przyzwyczajony” do modelu partii z wyodrębnionym silnym przywództwem (choć w przypadku SLD należałoby ująć to zjawisko przez pryzmat PZPR, w której władza pierwszego sekretarza była odmianą systemu wodzowskiego⁹¹). Dowiodło to, że J. Kaczyński cieszył się wówczas najsilniejszą legitymacją jako przywódca partyjny — mimo że jego formalny wpływ na politykę państwa był mniejszy niż D. Tuska, a nawet W. Pawlaka.

---

⁸⁹ *Sympatycy PiS wierzą w przywództwo Kaczyńskiego* [<http://www.tvp.info/5606172/sympatycy-pis-wierza-w-przywodztwo-kaczynskiego>] (dostęp: 4.05.2016)].

⁹⁰ *Komunikat z badań CBOS. Liderzy partyjni a poparcie dla partii politycznych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_40_11.PDF], s. 3 (dostęp: 4.05.2016)].

⁹¹ B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI: *Typ i forma państwa*. W: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Lublin 2007, s. 81.

Rekapitulacja

Relacja łącząca Jarosława Kaczyńskiego, występującego jako prezes Prawa i Sprawiedliwości, z członkami tej partii oraz z jej elektoratem, trwająca w latach 2007—2015, a zatem w okresie pozostawania PiS w opozycji, może zostać określona mianem przywódczej. Polityk ten osiągnął bezdyskusyjny prymat we współzałożonym przez siebie stronnictwie, łącząc szerokie kompetencje wynikające z przepisów statutu z głęboką admiracją okazywaną mu przez jego działaczy. Wynikała ona jednak w pewnej mierze ze strachu przed utratą swojej pozycji politycznej, co unaocznia, jak silny jest wpływ J. Kaczyńskiego na porządek wewnętrzny w PiS, gdyż sama groźba wyciągnięcia konsekwencji dyscyplinarnych wobec aktywistów działała na nich motywująco i odstraszająco zarazem. Jednocześnie relacja ta nakazuje natężyć ostrożność w ocenie zachowań prezesa PiS i w przyporządkowywaniu ich do kategorii przejawów przywództwa partyjnego bądź represyjnej władzy instytucjonalnej.

Wyjątkowość więzi łączącej stronników PiS (potwierdzona wynikami badań) z tą partią wskazywała na to, że jej źródła tkwiły nie w samej partii jako zorganizowanym bycie politycznym, lecz w przywódcy, który ją skonfigurował. Przypuszczenie to było podparte rezultatem pomiaru identyfikacji elektoratów ze stronnictwami politycznymi. Wynikało z niego jednoznacznie, że w każdym z przeprowadzonych badań dla ponad 61%—68% sympatyków PiS było to ugrupowanie, dla którego nie widzieli alternatywnej możliwości wyboru na rynku partyjnym (co potwierdza wysuniętą wcześniej tezę szacującą odsetek „twardego” elektoratu PiS na ok. 2/3 wszystkich jego wyborców). Pozostałe 32%—39% uważało PiS za „nieco” bliższe ich światopoglądowi od pozostałych ośrodków kreowania polityki. Żadna inna partia objęta sondażem nie zdołała tak skutecznie związać z sobą wyborców. Co najwyżej 40%—50% elektoratów ugrupowań wiodących na polskiej scenie politycznej uznawała je za zdecydowanie najbardziej odpowiadające ich przekonaniom⁹². Inny był zatem charakter relacji elektoratu PiS z partią, za który w większym stopniu niż zazwyczaj odpowiadało utożsamienie się wyborców z osobą jego lidera, Jarosława Kaczyńskiego.

O skuteczności przywództwa tego polityka w opozycji świadczy najwyraźniej fakt, iż zdołał on zbudować trwałą relację z „twardym” elektoratem. Spoistość tej relacji porównywalna była jedynie z siłą więzi łączącej SLD

---

⁹² *Komunikat z badań CBOS. O postępującej alienacji partii politycznych* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_026_13.PDF, s. 6—7 (dostęp: 4.05.2016)]; *Komunikat z badań CBOS. Stosunek do instytucji państwa oraz partii politycznych po 25 latach* [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_068_14.PDF, s. 9—10 (dostęp: 4.05.2016)].

i jego „tradycyjnych” wyborców, których większość wspierała to ugrupowanie z sentymentu do dokonań doby Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Bez ich głosów PiS nie zdołałoby wygrać wyborów parlamentarnych przeprowadzonych w 2015 roku, pomimo napływu wyborców rozczarowanych rządami koalicji PO-PSL i wzrostu liczby obywateli deklarujących przywiązanie do wartości uznawanych za konserwatywne i narodowe.

Bibliografia

Akty normatywne

- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* Dz. U. 1997 nr 78 poz. 483.
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 27 września 2005 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 25 września 2005 r.* Dz. U. 2005 nr 195 poz. 1626.
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 23 października 2007 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 21 października 2007 r.* Dz. U. 2007 nr 198 poz. 1438.
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 11 października 2011 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 9 października 2011 r.* Dz. U. 2011 nr 218 poz. 1294.
- Obwieszczenie Państwowej Komisji Wyborczej z dnia 27 października 2015 r. o wynikach wyborów do Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej przeprowadzonych w dniu 25 października 2015 r.* Dz. U. 2015 poz. 1731.

Literatura naukowa

Monografie i inne opracowania książkowe

- AVERY G.C.: *Przywództwo w organizacji. Paradygmaty i studia przypadków.* Przeł. G. DĄBKOWSKI. Warszawa 2009.
- BANASZAK B.: *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych.* Warszawa 2007.
- BAILEY F.G.: *Hunbuggery and Manipulation. The Art of Leadership.* Ithaca—London 1988.
- BOZYK S.: *Opozycja parlamentarna w Sejmie RP.* Warszawa 2005.
- BURNS J.M.: *Leadership.* New York 1978.
- Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych.* Red. K. ŁĄBĘDŹ, M. MIKOŁAJCZYK. Kraków 2001.
- DAHL R.: *Demokracja i jej krytycy.* Przeł. S. AMSTERDAMSKI. Kraków 1995.
- GARLICKI L.: *Polskie prawo konstytucyjne. Zarys wykładu.* Warszawa 2011.
- GRIFFIN R.W.: *Podstawy zarządzania organizacjami.* Przeł. M. RUSIŃSKI. Warszawa 2004.
- HARTLIŃSKI M.: *Przywództwo partyjne w Polsce.* Toruń 2011.
- HARTLIŃSKI M.: *Przywództwo polityczne. Wprowadzenie.* Olsztyn 2012.
- KANARSKI L.: *Przywództwo we współczesnych organizacjach.* Warszawa 2005.
- KATZ D., KAHN R.L.: *Spoleczna psychologia organizacji.* [Przeł. B. CZARNIAWSKA]. Warszawa 1979.

- PIOTROWSKI K., ŚWIĄTKOWSKI M.: *Kierowanie zespołami ludzi*. Warszawa 2000.
- LE BON G.: *Psychologia thumu*. Przeł. B. KAPROCKI. Warszawa 1997.
- SCRUTON R.: *The Palgrave Macmillan Dictionary of Political Thought*. Basingstoke—New York 2007.
- STONER J.A.F., FREEMAN R. E., GILBERT D.R. jr.: *Kierowanie*. Przeł. A. EHRlich. Warszawa 1998.
- SZKLARSKI B.: *Przywództwo symboliczne: między rządzeniem a reprezentacją. Amerykańska prezydentura końca XX wieku*. Warszawa 2006.
- WEBER M.: *Polityka jako zawód i powołanie*. Przeł. A. KOPACKI, P. DYBEL. Kraków 1998.
- WIATR J.J.: *Przywództwo polityczne. Studium politologiczne*. Łódź 2008.
- ŻUKIEWICZ P.: *Przywództwo polityczne. Teoria i praktyka*. Warszawa 2011.

Słowniki encyklopedyczne

- KACZMAREK B.: *Przywództwo*. W: *Leksykon pojęć politycznych*. Red. M. KARWAT, J. ZIÓLKOWSKI. Warszawa 2013.

Studia i artykuły naukowe

- ANTOSZEWSKI A.: *Przywództwo polityczne*. W: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Lublin 2007, s. 497—520.
- BOŻYK S.: *Opozycja parlamentarna jako forma opozycji politycznej*. „Przegląd Sejmowy”, 2004, nr 5(64), s. 27—46.
- BURNS J.M.: *Władza przywódcza*. W: *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*, T. 1. Wybór i oprac. J. SZCZUPACZYŃSKI. Warszawa 1995, s. 261—273.
- CHODUBSKI A.: *Cywilizacyjne formy przywództwa*. W: *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*. Red. L. RUBISZ, K. ZUBA. Toruń 2004, s. 81—97.
- GÓRKA M.: *Przywództwo pseudocharyzmatyczne po wyborach parlamentarnych w roku 2007 w Polsce*. W: *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*. Red. W. KONARSKI, A. DURSKA, S. BACHRYNOWSKI. Warszawa 2011, s. 277—296.
- HERMANN M.: *Elementy przywództwa*. W: *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*. T. 2. Wybór i oprac. J. SZCZUPACZYŃSKI. Warszawa 1998, s. 297—313.
- JAKUBOWSKA U.: *Przywództwo polityczne*. W: *Podstawy psychologii politycznej*. Red. K. SKARZYŃSKA. Poznań 2002, ss. 82—107.
- KULESZA M., BARBASIEWICZ A.: *Gabinety polityczne w polskim ustroju administracyjnym*. W: *Gabinety polityczne. Narzędzie skutecznego rządzenia*. Red. D. BACH-GOLECKA. Kraków—Nowy Sącz 2007, s. 29—52.
- MACHELSKI Z.: *Przywódcą opozycji w demokracji plebiscytarnej*. W: *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*. Red. L. RUBISZ, K. ZUBA. Toruń 2004, s. 179—196.
- MAJ P.: *Przywództwo partyjne w Polsce (1989—2010)*. W: *Kryzys przywództwa we współczesnej polityce*. Red. W. KONARSKI, A. DURSKA, S. BACHRYNOWSKI. Warszawa 2011, s. 208—221.
- SZCZEPANIK E.: *Wybrane elementy kształtowania przywództwa w siłach zbrojnych*. W: *Teoria i praktyka przywództwa wobec wyzwań edukacyjnych*. Red. L. KANARSKI, B. ROKICKI. Warszawa 2002, s. 285—290.
- SZMULIK B., ŻMIGRODZKI M.: *Typ i forma państwa*. W: *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*. Red. B. SZMULIK, M. ŻMIGRODZKI. Lublin 2007, s. 47—100.
- WILDAVSKY A.: *Kulturowa teoria przywództwa*. W: *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z zakresu socjologii polityki*. T. 1. Wybór i oprac. J. SZCZUPACZYŃSKI. Warszawa 1995, s. 274—287.

ZUBA K.: *Przywództwo w teorii nauk politycznych*. W: *Przywództwo polityczne. Teorie i rzeczywistość*. Red. L. RUBISZ, K. ZUBA. Toruń 2004, s. 11–31.

ZWIERZCHOWSKI E., *Opozycja parlamentarna*. W: *Opozycja parlamentarna*. Red. E. ZWIERZCHOWSKI. Warszawa 2000, s. 9–29.

Czasopisma

WILK E.: *Uległość*. „Polityka” 2016, nr 15, s. 20–22.

Źródła internetowe

Andrzej Duda: Jarosław Kaczyński wybitny i krystaliczny, z dn. 15 maja 2015 r. [<http://fakty.interia.pl/raporty/raport-wybory-prezydenckie-2015/aktualnosci/news-andrzej-duda-ja-roslaw-kaczynski-wybitny-i-krystaliczny,nId,1733975> (dostęp: 4.05.2016)].

Aniolki PiS na scenie. „Chcemy wprowadzić świeżość”, z dn. 20 września 2011 r. [<http://polska.newsweek.pl/aniolki-pis-na-scenie--chcemy-wprowadzic-swiezosc,82318,1,1.html> (dostęp: 4.05.2016)].

Atak w siedzibie PiS-u. Nie żyje asystent europosła, z dn. 19 października 2010 [<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/atak-w-siedzibie-pis-u-nie-zyje-asystent-europosla,212591.html> (dostęp: 4.05.2016)].

Bielan, Kamiński i Poncyljusz już nie w PiS, z dn. 20 listopada 2010 r. [<http://www.tvp.info/3386404/bielan-kaminski-i-poncyljusz-juz-nie-w-pis> (dostęp: 4.05.2016)].

Czystka w PiS: Ziobro, Kurski i Cymański wyrzuceni, z dn. 4 listopada 2011 r. [<http://polska.newsweek.pl/czystka-w-pis--ziobro--kurski-i-cymanski-wyrzuceni,84154,1,1.html> (dostęp: 4.05.2016)].

Dorn wyrzucony z PiS, z dn. 21 października 2008 r. [<http://www.wprost.pl/ar/142136/Dorn-wyrzucony-z-PiS/> (dostęp: 4.05.2016)].

„Ela i Joanna to panienki, które uwierzyły w ściemę”, z dn. 3 stycznia 2011 r. [<http://wiadomosci.wp.pl/kat,1342,title,Ela-i-Joanna-to-panienki-ktore-uwierzyly-w-sciemewid,12885032,wiadomosc.html> (dostęp: 4.05.2016)].

Girzyński chwali Kaczyńskiego. „Doskonaly pomysl”, z dn. 6 września 2010 r. [<http://www.wprost.pl/ar/208274/Girzynski-chwali-Kaczynskiego-Doskonaly-pomysl/> (dostęp: 4.05.2016)].

Kaczyński, nastepca Kaczyńskiego, y dn. 18 stycznia 2003 r. [<http://www.wprost.pl/ar/38437/Kaczynski-nastepca-Kaczynskiego-aktl/> (dostęp: 4.05.2016)].

Katka Krzysztof: PiS się zbiera, z dn. 4 marca 2010 r. [http://wyborcza.pl/1,76842,7623670,PiS_sie_zbiera.html (dostęp: 4.05.2016)].

Kluzik-Rostkowska i Jakubiak wyrzucone z PiS. Szkodzą, z dn. 5 listopada 2010 r. [<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/kluzik-rostkowska-i-jakubiak-wyrzucone-z-pis-szkodzily,151400.html> (dostęp: 4.05.2016)].

Komunikat z badań CBOS, *Sila preferencji politycznych, alternatywy wyborcze i elektoraty negatywne*, BS/149/2007, wrzesień 2007 r. [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2007/K_149_07.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

Komunikat z badań CBOS, *Reprezentatywność głównych partii politycznych*, BS/164/2010, grudzień 2010 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_164_10.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

Komunikat z badań CBOS, *Reprezentatywność partii politycznych*, BS/56/2012, kwiecień 2012 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2012/K_056_12.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

Komunikat z badań CBOS, *O agresji w polskim życiu politycznym*, BS/156/2010, listopad 2010 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2010/K_156_10.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

Komunikat z badań CBOS, *Wizerunki liderów partyjnych*, BS/114/2011, wrzesień 2011 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_114_11.PDF (dostęp: 4.05.2016)].

- Komunikat z badań CBOS, *Opinie o działalności partii politycznych*, BS/140/2011, listopad 2011 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_140_11.PDF (dostęp: 4.05.2016)].
- Komunikat z badań CBOS, *Liderzy partyjni a poparcie dla partii politycznych*, BS/40/2011, kwiecień 2011 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2011/K_040_11.PDF (dostęp: 4.05.2016)].
- Komunikat z badań CBOS, *O postępującej alienacji partii politycznych*, BS/26/2013, marzec 2013 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_026_13.PDF (dostęp: 4.05.2016)].
- Komunikat z badań CBOS, *Oczekiwania wobec polityków — funkcje publiczne a życie prywatne*, BS/118/2013, sierpień 2013 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2013/K_118_13.PDF (dostęp: 4.05.2016)].
- Komunikat z badań CBOS, *Stosunek do instytucji państwa oraz partii politycznych po 25 latach*, NR 68/2014, maj 2014 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_068_14.PDF (dostęp: 4.05.2016)].
- Komunikat z badań CBOS, *Sympatia i niechęć do partii i inicjatyw politycznych*, NR 99/2015, lipiec 2015 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_099_15.PDF (dostęp: 4.05.2016)].
- Komunikat z badań CBOS, *Zainteresowanie polityką i poglądy polityczne w latach 1989—2015. Deklaracje ludzi młodych na tle ogółu badanych*, NR 135/2015, październik 2015 [http://cbos.pl/SPISKOM.POL/2015/K_135_15.PDF, s. 12 (dostęp: 4.05.2016)].
- Kowal i Dudziński zrezygnowali z członkostwa w PiS, z dn. 21 listopada 2010 r. [<http://www.wprost.pl/ar/218794/Kowal-i-Dudzinski-zrezygnowali-z-czlonkostwa-w-PiS.html> (dostęp: 4.05.2016)].
- Kurski: Kaczyński przynajmniej na 10 lat, z dn. 7 stycznia 2009 r. [<http://rozrywka.dziennik.pl/news/artykuly/85535,kurski-kaczynski-przynajmniej-na-10-lat.html> (dostęp: 4.05.2016)].
- Najnowszy spot PiS: Trzy kobiety i Kaczyński, z dn. 21 stycznia 2009 r. [http://wiadomosci.gazeta.pl/wiadomosci/1,114873,6209122,Najnowszy_spot_PiS__Trzy_kobiety_i_Kaczynski.html (dostęp: 4.05.2016)].
- Podział PiS?, z dn. 21 października 2011 r. [<http://gosc.pl/doc/992372.Podzial-PiS> (dostęp: 4.05.2016)].
- „Polacy mają wielkie zaufanie do Kaczyńskiego”, z dn. 20 maja 2010 r. [<http://wiadomosci.wp.pl/kat,4892,title,Polacy-maja-wielkie-zaufanie-do-Kaczynskiego,wid,12242355,wiadomosc.html> (dostęp: 4.05.2016)].
- Prof. Gliński: Kaczyński to wielki lider i wybitny intelektualista, z dn. 5 listopada 2015 r. [<http://fakty.interia.pl/polska/news-prof-gliniski-kaczynski-to-wielki-lider-i-wybitny-intelektual,nId,1916708> (dostęp: 4.05.2016)].
- Prof. Staniszkis znów chwali Kaczyńskiego. „Widać jego spokój”, z dn. 1 grudnia 2014 r. [<http://www.frona.pl/a/prof-staniszkis-znow-chwali-kaczynskiego-widac-jego-spoj,44573.html> (dostęp: 4.05.2016)].
- Sylvia Ługowska, nowa ulubienica Jarosława Kaczyńskiego: Kobieta czuje się przy prezesie wyjątkowo, z dn. 14 czerwca 2011 r. [http://www.se.pl/wiadomosci/polska/kobieta-czuje-sie-przy-prezesie-wyjatkowo_190621.html (dostęp: 4.05.2016)].
- Sympatycy PiS wierzą w przywództwo Kaczyńskiego, z dn. 4 listopada 2011 r. [<http://www.tvp.info/5606172/sympatycy-pis-wierza-w-przywodztwo-kaczynskiego> (dostęp: 4.05.2016)].
- Szewczuk Katarzyna: Rafał Matyja: to kluczowe narzędzie przywództwa Jarosława Kaczyńskiego, z dn. 23 lutego 2016 r. [<http://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onegoie/rafal-matyja-to-kluczowe-narzedzie-przywodztwa-jaroslaw-kaczynskiego-wywiad/wvgr5b> (dostęp: 4.05.2016)].
- Twardy elektorat: największy mają PO i PiS, z dn. 16 września 2011 [<http://www.tvp.info/5266364/polska/twardy-elektorat-najwiekszy-maja-po-i-pis/> (dostęp: 4.05.2016)].
- „Ufam, że wewnątrz PiS jest możliwość debaty”, z dn. 6 września 2010 r. [<http://wiadomosci>]

dziennik.pl/polityka/artykuly/301012,ufam-ze-wewnatrz-pis-jest-mozliwosc-debaty.html (dostęp: 4.05.2016)].

Ujazdowski i Zalewski odchodzą z PiS, z dn. 12 grudnia 2007 r. [<http://www.tvn24.pl/wiadomosci-z-kraju,3/ujazdowski-i-zalewski-odchodza-z-pis,43282.html>] (dostęp: 4.05.2016)].

Ziobro przemówi w poniedziałek. W „Uważam Rze” ujawnia o co naprawdę mu chodzi. Deklaruje lojalność, ale żąda zmian, z dn. 23 października 2011 r. [<http://wpolityce.pl/polityka/120752-ziobro-przemowi-w-poniedzialek-w-uwazam-rze-ujawnia-o-co-naprawde-mu-chodzi-deklaruje-lojalnosc-ale-zada-zmian>] (dostęp: 4.05.2016)].